

İRAN EĞİTİM SİSTEMİ: Bir Değerlendirme

Parvin NADİM*

Ülkenin Genel Yapısı

Ülkenin Adı

"İran" ya da "Pers" devleti aynı bölgeyi adlandırmak için kullanılan iki isimdir. Fakat, bugün için eş anlamlı sayılmazlar. Ariyan ırkından olan insanlar Asya'daki yurtlarını bırakıp göç ettiklerinde bu topluluğun bir alt grubu da İranlılardı. "Parsa" adı verilen bu grup Hazar Denizi güneyindeki topraklara kendi adını vererek buraya yerleşti. Zaman içinde bölgenin adı "Pars" ve "Fars" olarak anılmaya başlandı. Sasaniler döneminde ise, "İran şehir" olarak adlandırıldı. 1935'den beri de bölge İran adıyla bilinmektedir (Wilber, 1981, s.1).

Konumu

İran Devleti, Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında kalan topraklarda kurulmuştur. Şuurları içinde birçok farklı etnik kökenden insanlar yaşar. İran, coğrafi konumu nedeniyle Uzakdoğu, Akdeniz ve Avrupa ülkeleri arasında köprü konumunda olmuştur. Eski çağlardan beri üzerinde pek çok devlet ve imparatorluğun yaşamış olduğu İran toprakları ve dolayısıyla İran devleti güçlü devletlerin her zaman ilgi odağı olmuştur (Wilber, 1981, s.1). Bu yüzden zaman zaman Yunanların, Arapların, Türklerin ve Moğolların saldırısına maruz kalmıştır (Arasteh,1964, s.2).

Coğrafi Durumu

İran toprak genişliği açısından, oldukça büyük bir ülkedir. Yüzölçümü, 1 Milyon 645 bin kilometre kareye varmaktadır. Kuzeyinde, Rusya olup, bu ülkeyle sınır 2300 kilometredir. Doğusunda, Afganistan ve Pakistan olup bu ülkelerle sınır sırasıyla 850 ve 830 kilometredir. İran'ın Batı komşusu Türkiye'nin İran ile sınır 470 kilometredir. Güneybatı komşusu Irak ile olan sınırı 1280 kilometredir. İran'ın Güneyinde Basra Körfezi ve Hint Okyanusu yer almaktadır.

Nüfusu

Ülkenin toplam nüfusu, 1976 yılı istatistiklerine göre 34.1 milyondur. 1978'de 36.2 milyona ulaşmıştır. Yıllık ortalama nüfus artışı %3 olduğuna göre, nüfusun 2000 yılında 67 milyona varacağı tahmin edilmiştir (Wilber, 1981, s.2). Ancak, 1995 istatistiklerine göre, toplam nüfus 57 milyondur. Bu da, İran'da yıllık ortalama nüfus artış hızının %3'ün altına düştüğünü göstermektedir. Genel nüfus içinde 15 yaşından küçük olanların oranı %46.7 dir; 15-64 arasında olanların oranı %50.3 tür; 65 yaş ve üstünde olanların oranı ise %3'tür.

---

* Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Doktora öğrencisi.

Dili

Ülkenin egemen dili, Farsi (Farsça)'dir. Ancak, Türkçe (Azeri Türkçesi) de yaygın bir dildir. Azınlık bir kısım insanlar tarafından da Ermenice, Kürtçe dilleri konuşulmaktadır.

Dini

İran'da, İslamiyet'ten önce Zerdüşt dini hakimdi. Ancak bugün, nüfusun %90'ı Müslüman'dır ve Şii Mezhebine mensuptur. Ülkede 380 bin Ermeni, 35 bin Süryani, 90 bin Musevi vardır.

Ekonomik Durumu

Ülkenin kuzeyindeki Huzistan Bölgesi zengin petrol yataklarının bulunduğu bölgedir ve petrol, İran'ın en büyük gelir kaynağıdır. Ovalarda ise, tarımla uğraşılır. Kazvin ve Şiraz gibi kentlerde Şarapçılık gelişmiştir. İran'ın diğer bir önemli gelir kaynağı da halıcılıktır (Wilber,1981, s.2). İran, doğalgaz üretiminde Ortadoğu'da birinci; dünyada ikinci sırada yer almaktadır. İsfahan şehrindeki çelik madeni, doğalgaz kullanarak üretim yapan bir kuruluştur. Avrupa'ya doğalgaz sağlama projesi, İran petrol endüstrisinin en büyük projelerinden biridir. 1988-1992 yılları arasında, İran endüstrisi yıllık ortalama %12.7, enerji sektörü %16.6 ve tarım sektörü ise, %6.2 artış göstermiştir, İran'ın petrol dışı ihracatı 1992'de halıda %12.9 ve tarımda %38.3 artış göstermiştir.

İran Eğitim Tarihi

İlkçağ ve Ortaçağda Eğitim

İlk ve ortaçağda İran eğitimi sadece bilgilendirmeden ibaret değildi. Eğitim sadece evde değil, okulda da toplumsallaşma ve kişilik gelişimini sağlamayı amaç ediniyordu. M.S. 642 yılında Arap işgalinden sonra yönetenler ve yönetilenler arasında bir düşmanlık ve uzaklaşma ortaya çıktı ve daha önce devletin üzerine aldığı eğitime ilişkin birçok görevi alır ve bunun gibi toplumsal kurumlar üstlendi. Ancak, 16. Y.Y.'da yerel kurumlar ve devlet eğitim için program ortaya koymaya ve uygulamaya başladılar.

İran'da eğitimin gelişmesinde, İran'ın genel siyasî tarihinin bir sonucu olarak, Eski Yunan, Hindistan, Roma, Bizans, Arap ve Türk devletleri ile yakın zamanlarda da Rusya, Batı Avrupa ve Amerika ile ilişkilerin etkisi olmuştur.

İran eğitiminin analizinde başlıca üç yapı göz önüne alınmalıdır: Aile, toplum ve devlet kurumları. Aile geleneksel olarak toplumsallaşma eğitiminin temellendiği kurumdur, ilkçağ İran'ındaki bütün eğitim kurumları birbiriyle sıkı bağ içindeydi ve genel olarak eğitim, güçlü bir yurttaşlık bilinci aşıyordu. Ortaçağda ise, eğitim dinî kurumlar tarafından sahiplenildi ve daha çok yabancı etkilere karşı Pers kültürel mirasını korumaya yönelik bir yol izledi (Arasteh, 1969, ss.1-21).

Eski Pers Devletinde Eğitim

Antik Pers devletinde, kültürel ve toplum yapısı, çocukları topluma kazandırmaya yönelik bir eğitim anlayışına sahipti. Katı aile yapısı ve değişmeyen sınıf sistemi, kişinin; ailesi ile, kendi seviyesindeki ve kendi düzeyinin üzerindeki yurttaşlarla ve devletle olan ilişkilerini tanımlamasına yardımcı oluyordu. Eğitim bilgilendirmeden çok uygulama yoluyla 154 öğrenmeyi temel alıyordu. Toplumun bütün kurumları,

toplumsallaşmayı eğitimin temel hedefi kabul ediyordu. Bu anlayış, "Yaşa! ve yaşama katkıda bulun" şeklinde ifade edilebilecek bir eğitim anlayışıydı.

Çocuk bu doğrultuda ilk eğitimini aileden alıyordu; aile bağlan oldukça kuvvetliydi. Yaş ilerledikçe ev dışında da yönlendirmeler başlardı. Zerdüş'tün dinî öğretileri, özellikle ahlâkî değerlerin kazanılmasında önemli bir yol göstericiydi. Devlet de eğitimle ilgili olarak katı ölçütler belirlemişti.

Zerdüş öğretisinin eski İran eğitimine önemli etkileri olmuştur. Bu öğretiye göre, zihinsel eğitim kadar bedensel eğitim de önemlidir. Bu anlayış, "sağlam kafa sağlam vücutta bulunur" atasözüyle özetlenebilecek bir anlayıştır. Bu anlayış doğrultusunda, beden eğitimine büyük önem verilmiş ve sporun yaygınlaşması için çaba sarf edilmiştir. Beden eğitiminin yanında kişinin ahlâkî eğitiminin de büyük önemi vardı. Eğitimi sürsünce, genç; doğruluk, dürüstlük, adalet, iman, cesurluk gibi ahlâkî özelliklerin anlamını öğrenir ve bunları kazanmaya çalışırdı. Genç, "Düşüncende, konuştuklarında ve davranışlarında temiz ol" ilkesine göre yaşamaya çalışırdı. Agora'lar, o zamanların şimdiki okulları gibiydi ve adalet, agoralarda öğretilirdi. Âdil ve erdemli olmak, günlük hayattan örneklerle işlenen fikirlerdi ve öğrencilerin bu örnekler doğrultusunda doğru alışkanlıklar edinmesi amaçlanırdı. Eski İran'da devletin büyük belirleyiciliği vardı. Eski Yunan'da ya da modern çağda anlaşıldığı anlamda bir bireysellik dışlanmış, onun yerine hiyerarşiye dayalı bir sosyal sistem kabul edilmişti. Bu anlamda uyulan kurallar, hukuksal yasalar olmaktan ziyade, bir otoriteye dayanan kurallardı. Fakat, buna rağmen kültürel ve sosyal yapı o kadar sağlamdı ki, üst düzey aileler bile, kuralları çiğnemeye cesaret edemiyorlardı.

M.S. 642'de Arap işgalinden sonra, zaten özünde İslam'a yakın olan Fars düşüncesi İslam'a kapılarını açtı. İslam, birçok bakımdan eğitime ilişkin uygulamaları etkiledi. Aile ve toplum, birincil eğitim kurumları olmaya devam ettiler. Daha sonraki yüzyıllarda medrese ve mektep gibi eğitim kurumları, çarşı yerleri bireyin kişilik gelişimine katkıda bulunmaya başladı. Eğitimde ailenin önemi büyüktü. Baba her zaman, karar veren, çocuğun hayatının nasıl şekilleneceğini ve evleneceği kişiyi bile belirleyen bir kişi konumundaydı. Babaya karşı korkuyla karışık bir saygı duyulurdu. Anne ise, daha yumuşak bir karakter ortaya koyar; çocuk, sempati, sevgi ve güven gibi özellikleri ondan öğrenirdi. Geleneksel İran ailesinde anne, evine bağlı, kendini kocasına ve çocuklarına adanmış bir karakter ortaya koyardı. Çocuk ilk dinî eğitimini de aileden alırdı. Okula başlamadan, dua etmeyi; ramazan aylarında ailesini gözlemleyerek ibadet etmeyi ve oruç tutma gibi dinî faaliyetleri öğrenirdi. Geleneksel İran'da en yaygın ilköğretim şekli mektep sistemi idi. Bunlar, yanında bir de cami bulunan dinî kökenli okullardı. Bu tip okullarda hem üst düzeyden hem de orta düzeyden ailelerin çocukları okurlardı. Zengin insanlar, hem kendi çocuklarını hem de yakın akraba çocuklarını okuttukları özel mektepler kurarlardı. Kız çocukları bayan öğretmenlerin eğitim verdiği ayrı sınıflarda öğrenim görürdü. Fakat, mektep sisteminin yetersizlikleri vardı. Müfredatı, okuma, yazma, Kur'an ve eski Fars metinlerine aşinalık kazanmaya yönelik uygulamalar içeriyordu. Binalar ise yetersizdi ve çalışmaya uygun değildi. Bu sistemde, öğrencilerin fiziksel olarak cezalandırılmaları da uygun karşılanıyordu. Geleneksel toplum yaşamı, çarşı ve buradaki esnaf birliği sistemi de zenginlik kazanıyordu. Çarşıda pek çok üretici bir arada çalışıyordu. Buradaki eğitim ise, çocukların çırak olarak alınması ve ustalarının yanında bir sanat öğrenmesi yoluyla gerçekleşiyordu (Arasteh, 1969, ss.2-18).

Ortaçağ İnan Alimlerinin Eğitim Üzerine Düşünceleri

Eğitimle ilgili olarak El-Gazali, yetişkin davranışları, çevrenin etkileri, ödüllendirme ve cezalandırmanın etkileri ve alışkanlık kazandırmada motivasyonun önemi üzerinde durur. Ahlak üzerine yazdığı kitabı Naşir-al-Din-Tuşi'de eğitimin psikolojik temellerinden bahseder ve yönlendirmede çocuğun ihtiyaçlarının göz önüne alınmasının gereğine dikkat çeker. Sa'di ise. Gülistan adlı kitabında eğitimde uygulamanın öneminden bahseder. 11. Yüzyılda Kai Ka'us, eğitimde ailenin ve eğitimcilerin önemi üzerinde durur. Karakter gelişimini sağlama, insan ilişkileri ve meslekî eğitimin, iyi bir eğitimin vaz geçilmez unsurları olduğunu söylemiştir. Daha ruhanî bir bakış açısıyla, İnanlı mistiklere göre eğitim, ideal ile aynılaşma süreci, bu süreç içinde kişinin kendini tanınması ve gerçekleştirilmesidir. Bu yolda, hem davranışsal hem de düşünsel yöntemler uyguladılar. Mistik toplulukların birtakım alt grupları ise, uygulamada değil fakat yönelikleri nesnelere farklılık gösteriyorlardı. Bu gruplardan bir kısmı İslamî değerleri ve ermişlerin kişisel özelliklerini amaç edindiler. Davranışsal ve düşünsel olarak yönelikleri bu kişiyle aynılaşma, bir olma çabası içerisindeydiler. İlk Sufiler bu gruba dahil edilebilir. Diğer Sufiler de, aynılaşma (bir olma) nesnesi olarak Tanrıya yöneldi. Celaleddin-i Rumi Mesnevi'de aynılaşma sürecinde kendini gerçekleştirilmenin üçüncü bir düzeyinden bahsetti. Bu süreçte kişinin kendisinin önemini vurgular ve Descartes'm daha sonraları "düşünüyorum, öyleyse varım" şeklinde ifade ettiği düşünceyi, "yaşıyorum, öyleyse varım" şeklinde ifade etmiş sayılabilir. Rumi, bu varlık düzeyine ulaşmıştır, insanın doğadan ayrı düşmüş olduğunu, kültürün oluşumunu ve yaşamın sürekliliğine duyulan sevgiyi kavramıştır (Arasteh, 1969, ss.23-26).

İnan'da Elit Eğitimi

Geleneksel İnan toplumunda yüksek öğrenim sadece seçkin bir topluluğun ulaşabileceği bir eğitim düzeyi idi. Bu tür eğitim, klâsik eserlerin bilgisine sahip, felsefi spekülasyonlara yatkın alimler yetiştiriyordu. Bu kişiler devlet adamı, din adamı, edebiyatçı ya da tarihçi olabiliyorlardı. İnan, 1828 yılındaki savaşta Ruslara yenildiği zaman devlet geleneksel statüsünü kaybetti; devletin egemenliği Rus ve İngiliz çıkarları gereği etki altına alındı. Uluslararası ilişkilere tâbi olmak devletin idari yapısında yenilenme gereğini doğurdu; bu sebeple, Emir Kebir bu amaca yönelik olarak 1851 yılında Dar-ul Funun'u kurdu. Eğitimin içeriğine ilişkin konularda Avusturya'dan yardım alındı. Avusturya'dan profesörler getirildi ve Tıp'tan, matematik, siyaset bilimleri ve fen bilimlerine kadar birçok dalda öğretim verilmeye başlandı. Dar-ul Funun 40 yıl süresince 1100 mezun verdi.

Kaçar (Qajar) sülalesinin çöküşü ve Rıza Şah'ın yükselişi ile birlikte idarî işler merkezi- leşti ve idari ihtiyaçlar eğitimsel reformları gerekli kıldı. Bütün bu fakülteler, 1933'te Tahran Üniversitesi'nin kurulmasına zemin hazırladı. 1934 yılında bütün yükseköğretim kurumları eğitim bakanlığına bağlandı. Üniversitenin müfredatı Fransız eğitim programına göre düzenlendi. Fakat, İnan kültürüne ithal edilmiş olan bu program, sosyal ihtiyaçlarla eğitimin özel hedefleri arasında bir dengesizlik yarattı. Bu yıllarda eğitimde modernleşme politikasının bir gereği olarak birçok genç yurt dışına gönderildi. Ülkeye geri döndüklerinde ise, üst düzey işlerde ve üniversitelerde öğretim görevlisi olarak görev aldılar.

Bu yeni elit grup, geleneksel tutucu gruplara karşı olarak, Batı kültürüne dönük daha dünyevî yönelimlere önem verdi. Ülke genelinde artık, üniversite diploması özellikle yurt dışından alınmışsa çok kıymetli kabul ediliyor ve saygı görüyordu. Bu, geleneksel dinî değerlerin, sosyal ve siyasî alanda olduğu gibi, eğitim alanında da Batının değerleri ile yer değiştirdiğinin bir göstergesiydi (Arasteh, 1969, ss.27-42).

İlkokul Eğitimi

Çağdaş anlamda bir ilkokul eğitimi, İran'da 19.yy'ın sonlarına kadar yoktu. 1890'larda geleneksel ilkokul sistemi olan mektep daha dünyevî ve laik bir eğitim sistemine yerini bıraktı. Bu reformist kişiler tarafından desteklenen bir gelişim oldu. Şehir nüfusu ve özgürlükçü millî hareket büyüdükçe modern okullara ihtiyaç arttı. Çünkü, geleneksel okullar çocukları yeni hayat tarzına hazırlamakta yetersizdi. Bu yeni okulların programı, Fars metinlerinin okunup yazılması, dinî bilgilendirmeler, ahlâk, tarih, aritmetik, geometri, tamir işleri, dikiş, tarım gibi pratiğe yönelik derslerden oluşuyordu, öğretmenlerden öğrencilere karşı anlayışlı ve onların yol göstericisi olması bekleniyordu. Bu ilkokul sistemi, 19.yy sonlarında gelişen sosyal hayatın gereği olarak ortaya çıkmıştı. Geleneksel okullara göre programı daha kapsamlı, öğrenci öğretmen ilişkileri de daha sıcak ve arkadaşça idi. Daha sonraki yıllarda toplumun çağdaş eğitime verdiği önem arttı. Hükümet de artan eğitim talebine olumlu yanıt verdi. Eğitime ilişkin bir takım yasalar yürürlüğe kondu. Birinci Dünya Savaşı, eğitimdeki gelişmeleri yavaşlatsa da, bu dönemde kız çocuklarının eğitimine de önem verilmeye başlandı. 1918 yılında hükümetin eğitime ayırdığı ödenek iki katına çıktı, ilkokul eğitimi, 7-13 yaşları arasında zorunlu oldu. Fakat, zorunlu ilkokul eğitimi amaçladığı hedefe ulaşamadı. Coğrafi koşullar, ulaşım yetersizliği, ekonomik sorunlar kırsal kesimde istenen eğitim düzeyine ulaşılmasını engelledi (Arasteh, 1969, ss.76-83).

Ortaokul Eğitimi

Ortaöğretimin gerekliliği ne yükseköğretiminki gibi idari ihtiyaçlardan, ne de ilköğretiminki gibi toplumun taleplerinden doğdu. 19.YY sonlarına doğru medreseler Dar-ül Fu- nun'a girecek öğrenirinin formasyonu için yeterli kabul ediliyordu. Fakat, bilimsel formasyona sahip öğretmenlerin ve kitapların yetersizliği, ortaöğretimde bilimsel bir eğitim programı oluşturulmasını imkânsız kılıyordu. 11.YYdan beri medreseler İslam dininin etkisi altındaydı. Eğitimin içeriği mektep sistemindekinin devamı niteliğindedeydi. Şii din bilimi, felsefe, edebiyat ve Arapça eğitimi veriliyordu. Fakat, medreselerdeki programın kalıplaşmış bir içeriği yoktu. Her hocanın kendi öğrencileri vardı ve öğrencilerin belli bir yetkinlik düzeyine ulaştıkları düşünülüyordu onlara sertifika verilirdi, öğrencilerin bir kısmı bu aşamadan sonra hayata atılır; bir kısmı ise, çalışmalarına devam eder, İran'daki Kum, Meşed, Isfahan şehirleri ile Irak'taki Kerbela ve Necef şehirlerindeki eğitim kurumlarına giderlerdi. Dar-ül Funun'a girişte öğrenciden Fars edebiyatına ve Arapçaya hâkim olması beklenirdi. Fakat, öğrenciler matematik ve fen bilimlerinde yeterli formasyona sahip değillerdi. Bazen, Fars edebiyatı ve Arapça gibi derslerden bile takviye ders almaları gerekebiliyordu. Bu yetersizliği telafi etme gereği doğdu ve ortaöğretimin müfredatında değişiklik yoluna gidildi. Eğitim Bakanlığı ortaöğretim kurumlarını, ilkokullar için öğretmen yetiştirme kurumları olarak gördü. Bu günkü anlamda ortaöğretim kurumları, hem yükseköğretime yetişmiş adaylar sağlama, hem de ilkokullara öğretmen yetiştirme ihtiyacından ortaya çıktı. Bu anlayış, Rıza Şah döneminde de devam etti (Arasteh, 1969, ss.84-104).

Lise Eğitimi

Ortaöğretim kurumlarına duyulan ihtiyaç 20.yy'ın başlarında birkaç özel lisenin kurulmasına yol açtı; devlet liselerinin açılması daha sonraları gerçekleşti. Standart bir lise müfredatı hazırlandı. Fakat, müfredatı standartlaştırma işi Fransa'da eğitim almış kişilere verildi. Fransız eğitim sisteminin olduğu gibi taklit edilmesi, dahası programı hazırlayan kişilerin dar eğitim anlayışları İran eğitimine ciddi zararlar verdi. Bu program pratikten yoksun bir teorik içeriğe sahipti. Sonuç olarak, konu açısından oldukça kapsamlı olan fakat, öğrencinin hayat tecrübesine katkısı olmayan hatta, ona yabancı kalan bir eğitim programı ortaya çıktı. Eğitim Bakanlığının koyduğu kurallara göre ortaöğretim kızlar için 5; erkekler için 6 yıl olarak tayin edildi ve iki döneme ayrıldı. İlk dönem, program olarak Amerikan liselerindekine benziyordu ve hem kızlar hem de erkekler için aynıydı. Bu dönemdeki dersler, farsça, Arapça, diğer yabancı diller, matematik, fen bilimleri, coğrafya, tarih, resim, din ve beden eğitiminden ibaretti. Bu derslere ek olarak kızlar yemek pişirme dikiş ve ev bakımı gibi dersler de ediyorlardı. İkinci dönemde ise, program öğrencinin cinsiyetine ve geleceğe ilişkin planlarına göre hazırlanmış bir içeriğe sahipti. Üniversiteye hazırlık programına yalnızca erkekler katılabilirdi fakat, matematik-fizik programı ya da edebiyat programı olmak üzere iki seçme hakları vardı. Kızlar ise, genel ya da normal programa devam ederlerdi. Lisenin son yılında, öğrenciye üniversitede devam etmek istediği bölüme yönelik hazırlık eğitimi verilirdi. Edebiyat dalında yetişmiş bir öğrenci, hukuk siyaset, tarih, felsefe, coğrafya gibi dallarda; matematik-fizik dalında yetişmiş bir öğrenci ise, fen bilimlerinde öğrenimine devam edebilirdi. Genel lise programında yetişmiş bir öğrenci, ebelik okuluna ya da eğer tercih ederse normal lise programının devamı olarak, öğretmenlik okuluna devam edebilirdi. Öğrenciler, her yıl sonunda yazılı ve sözlü olarak sınava girerlerdi.

Özet olarak, 1925-1941 yıllarında eğitimde büyük yenilikler gerçekleşti. Rıza Şah'ın eğitimi merkezileştirme çabası, bütün okulları eğitim bakanlığına tâbi kıldı. Bu süre içinde geliştirilen eğitim programı yükseköğrenime daha akademik adaylar hazırlıyordu fakat program sosyal hayata hazırlık konusunda yetersizdi. Bu dönem, aynı zamanda şehirleşmenin ve daha eğitimli insanlara ihtiyaç duyulan bir dönemin de başlangıcıydı. Bu sayede de, lise mezunlarının iş bulması çok kolaydı. İran'ın hızla şehirleşmesi, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemin karakteristiği idi. Bunun sonucu olarak, lise eğitimi alan kişilerin sayısı 20 yılda iki katına çıkmıştır. Fakat programın yetersizliği nedeniyle, bu kişiler toplum içinde belli bir vasıfa sahip kişiler değillerdi. Bu mezunların ancak sekizde biri üniversiteye girebilmiştir. Bir çok alanda teknik beceriye sahip elemanlara ihtiyaç duyulurken, liselerde üniversiteye hazırlık programı uygulanmaya devam edilmekteydi. Bu anlamda lise programının toplumun değişen talep ve imkânlarını karşılamadığı söylenebilir. Bunların yanı sıra sınıfların lise eğitimi için uygun olmaması, laboratuvarların ve kütüphanelerin yetersizliği de diğer sorunlardan biriydi. Fakat bakanlık son yıllarda, eğitimde görsel-işitsel yöntemler kullanma yolunda olumlu adımlar atmıştır (Arasteh, 1969, ss.87-104).

Eğitim-Öğretimde öğretmenin Rolü

İran'da öğretmenler sosyal ve ekonomik açıdan iyi bir durumda olmasalar da, çocukların yetişmesinde onlara, yeni değerler aşılmasında oldukça büyük bir sorumluluk üstlenirler.

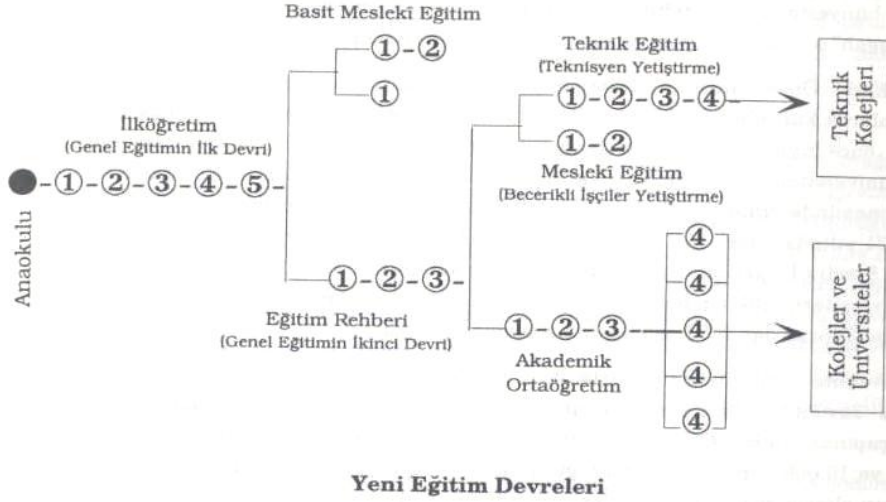
Geleneksel usta-çırak ilişkisi tarzındaki eğitim anlayışı yok olmaya yüz tuttuktan sonra öğrencilerin de eğitimden beklentileri değişti. Avrupa'dan ithal edilen eğitim anlayışıyla birlikte akademik başarı önem kazandı, "daha iyi iş için daha fazla bilgi" beklentisi doğdu. Eğitimden beklentiler konusunda, eski kuşak ile yeni kuşak arasında görüş farklılıkları ortaya çıktı. Bu anlamda geleneksel değerlerle yetişmiş öğretmenler de yeni eğitim sistemini özümsemekte zorlandılar. Fakat, bugünkü İran'da öğretmenlerin eğitimi geçmiş yıllara göre çok daha kapsamlıdır. Bugün, öğretmenler açık bir şekilde orta sınıf değerlerin temsilcileri konumundadırlar. Akademik başarı, meslek seçimi, geleneksel değerlerin aşılması, daha özgür bir hayat anlayışı edinilmesi konusunda öğrencilerin yol göstericileridir. Özellikle, daha çok üst ve alt sınıf ailelerden gelen bayan öğretmenler, kızların bağımsızlık kazanması ve özgürleşmesi konusunda hem yol gösterici hem de birer örneklerdir. Fakat, ortaöğretimin en büyük eksiği, mesleğe yönelik olarak eğitim verecek kurumların ve bu formasyona sahip öğretmenlerin azlığıdır. Çünkü, toplumun ihtiyaçları bu yöndedir. Fakat eğitim kurumları bu ihtiyacı karşılamamaktadır(Aras- teh, 1969, ss. 125-130).

Günümüzde İran Eğitimi

İran'da Eğitim Bakanlığı ilk kez 1855'te kuruldu. Fakat, şimdiki eğitim sisteminin esas yapısının temeli, 1897'de kurulan eğitim meclisinin organizasyonunda, Fransa eğitim sistemini model olarak almaya karar vermelerine dayanmaktadır. Fakat Batı eğitimi, Amerikan okulları aracılığı ile İran'a Fransa eğitiminden daha önce ulaşmıştı. İlk Amerikan Okulu 1836 yılında Rizaye (Urmiye)'de açıldı. Komşu şehirlerde açılan diğer okullara da Asuriler ve Ermeniler girdiler. Diğer şehirlerde hem kızlar hem de erkekler için yüksek düzeyde okullar Amerikalılar tarafından yavaş yavaş kuruldu. Bu okullara İranlılar tarafından yüksek oranda katılım oldu. Hemedan'da 1870'de erkekler için ve bundan 12 sene sonra da kızlar için okul kuruldu. Tahran'da 1873'de erkekler için ve bir yıl sonra da kızlar için bir ilköğretim okulu açıldı. Buna yakın tarihlere Tebriz'de de bir okul açıldı ve Raş'da ise bir okul, 1907'de kız ve erkek olmak üzere ikiye ayrıldı. Son Amerikan okulu, 1926'da Meşet'de açıldı. Erkekler için Amerikalılar tarafından kurulan "Tahran Alborz Koleji" 1928'de New York Eyalet Üniversitesinden geçici patent aldı ve 1932'de bu patent daimileşti. 1899'dan itibaren Samuel Jordan adlı bir Amerikan eğitimci, yaşamı boyunca bu okulun gelişimi için çalıştı. Lisenin müdürü olan bu eğitimci, lise koleje dönüşünce 1940'da emekli oluncaya kadar da kolejin başkanlığını yaptı. Aynı zamanda "Sage Koleji", Nur Bakış okulunun devamı olarak kızlar için geliştirildi. Bu okul, "Alborz Koleji" ile bağlantılı olarak, işbirliği içinde eğitim hizmeti verdi. Bu Amerikan okullarına ek olarak, ülkenin diğer şehirlerinde İngiliz, Alman, Fransız ve Rus okulları da eğitim-öğretime açıldı. Bu yabancı okulların hepsi, 1940'da İran Hükümeti tarafından kaldırıldı. Hükümetin bu davranışının özel sebebi, Rus okullarının medyası'nın Sovyet propagandası yapmasını engellemek şeklinde açıklanmıştır ancak, bu hareket daha sonra kaldırıldı.

Bu gün devletin eğitim bütçesinin %14'ü eğitime ayrılmakta ve buna ek olarak da %3.5'i üniversitelere ayrılmaktadır. 1943'te meclis tarafından, "6-12 yaş arası çocukların zorunlu eğitimi kanunu" getirildi. Gerçi bu kanun tam anlamıyla uygulanamadı fakat, yıldan yıla kırsal kesime empoze edildi.

1965'e kadar okul devri, 6 yıl ilköğretim ve 6 yıl da ortaöğretim olmak üzere toplam 12 yıl idi. 1965'te ülke eğitimi yeni bir devirle tanıştı. Bu devirdeki eğitim sistemi bölge bölge uygulamaya konuldu. Bu uygulamanın amacı, öğrencilerin teknik ya da akademik alandan, kendilerine uygun olanı seçmelerini sağlamaktı. Bu eğitim sistemi, aşağıdaki diyagramda gösterilmektedir (Wilber, 1981, ss.202-205).

Anaokulları ya da "Kudakistans" göreceli olarak az sayıdadırlar. 1972'de Eğitim Bakanlığı bünyesinde 18,396 ilkokul ya da "dabistans" eğitim vermekteydi. Bunlardan 1256 tanesi özel okuldu. Bu okullarda 2,888,000 çocuk eğitim görmekteydi ve bu çocukların yarısından fazlası kentsel bölgelerde yaşamaktaydı. Buna ek olarak, "okur yazar kolorduları"nın eğitim verdiği 10,000 kırsal ilkokul 320,000 çocukla açıldı.

İlkokullarda kullanılan eğitim metodunun değişim karakteri; ilköğretimde kısa makaleleri; caddede dikkatli olmayı; lambaya petrol doldururken ve havuz kenarında oynarken dikkatli olmayı; hayvan masallarını, bitkiler ve hayvanlar üzerine dersleri; Coğrafya ve Eski Tarih üzerine temellendirilmiş basit hikayeleri, mitleri ve şiirleri içermekteydi. Yabancı ülkelerin standartlara göre şiir miktarı ağırlıktaydı. Daha sonra bir grup eğitim uzmanı, yeni ders kitapları geliştirdi. O müfredatlar şimdi Birleşik Devletlerin müfredatına daha çok benzerlik göstermektedir. Çocuklar, kendi aktivitelerini özel ve genel sahnelerde tartışırlar. Ders kitapları güzel ve renkli şekillerde çok mükemmel bir şekilde basılmıştır. Devlet okullarında ilköğretim, ders kitapları ve diğer okul materyalleri parasızdır. 1972'de 2600 devlet ortaokulu ya da "Dabiristans" ve sayısı belirlenmemiş çok sayıda özel okul vardı. Bunlarda toplam 1,134,000 kayıtlı öğrenci vardı. Bu ortaokullar 1972'de, 10 yıl öncesine nazaran önemli derecede, yaklaşık 3 kat büyüme gösterdi. İkinci 6 yıllık devrenin üçüncü yılının sonunda genel bir sınav sistemi vardır. Daha sonraki yıllarda öğrenciler. Edebiyat, Matematik, Ticarî Konular ya da Fen ve Doğa Bilimleri olarak alanlara (kollara) ayrılırlardı. On yedi ders, haftada birer saatten dörder saate kadar okutulurdu. Fakat eğitim bu ders sayısını azaltmaya yöneliktir. Yabancı dillerden Arapça, Kur'an'ın dili

olduğu için ona özellikle önem verilir. Ancak, İngilizce ve Fransızca daha fazla üstünlüğe sahip ve en popüler yabancı dillerdir.

"Tahran Üniversitesi" Rıza Şah'ın emriyle 1935'te kuruldu ve 1943'te bağımsızlığını alıncaya kadar Eğitim Bakanlığına bağlı olarak eğitim hizmeti verdi. Tahran Üniversitesi, bünyesindeki 17 fakültesi ile ülkenin en büyük üniversitesidir. Üniversitelere ya da "Danişgah" a bağlı istatistikler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

"Pehlevi Üniversitesi", Muhammed Rıza Şah'ın emriyle Fransa Eğitim sistemine denk olarak kuruldu ve bu sistem hâlâ da "Tahran Üniversitesi" nde hâkimdir. Yönergeler önce İngilizce idi. Üniversitede çok sayıda Amerikalı vardı ve aynı zamanda Amerikan üniversiteleri ile bağlantısı vardı. "Jondi Şapur Üniversitesi", "Sasaniler ve İslamiyet Döneminde" ünlü tıp okulu ve entelektüel merkez olan bölgededir. Millî Üniversite 1970-71 yılında tek bir özel üniversite olarak görev yapmıştır. Millî Üniversite Tahran'ın Şemira bölgesinde modern bir kampüse sahiptir. 1970-71 yılında Aryamehr Endüstri Üniversitesi, çelik madenin ve diğer endüstri yatırımlarının İsfahan'a yalan olması nedeniyle Tahran'dan İsfahan'a taşınma aşamasındaydı.

Üniversite öğrencilerinin dörtte üçü Sosyal ve Beşerî Bilimler alanında; bundan daha az sayıda bir kısmı ise. Matematik, Tıp ve diğer alanlarda öğrenim görmektedirler. Ülke çapında üniversite giriş sınavı Temmuz'da yapılmaktadır. 1972'de 80,000 başvuru vardı ve 10,000 öğrenci bu sınavı geçip üniversiteye girmeye hak kazanmıştı. Çok sayıda başvuru olması, yeni üniversiteler gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. 1973'te "Kerman Üniversitesi" ve 1974'te "Hemedan Üniversitesi"nin kurulması bekleniyordu. Ayrıca, "Iran-Fransa Üniversitesi"nin 1974'te açılacağı da tahmin ediliyordu. Bu üniversiteye başlangıçta 3,000 öğrenci kayıt edilecek ve ilk olarak yönergeler Fransızca olacak, fakültede yan Fransız yarı İranlı öğretmenler olacak ve Fransızca eğitim verilecekti. Buna ek olarak, Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanlığı, "T.V. Üniversitesi" ve "İşçi Üniversitesi" kurmayı plânlamıştı (Wilber, 1981, ss.202-210). Ancak, rejim değişikliği ve epeyce yıl süren savaş nedeniyle bu projeler uygulanamamıştır.

İran'ın meslek ve teknik okulları önemli derecede ilerledi ve İran Endüstrisi için yetişmiş insan gücü sağladı. Böyle okullar uzun zamandan beri vardı fakat şimdiki ölçüde değildi. 1972'de 52,000 öğrenci 300 mesleki okulda eğitim görmekteydi. Tahran'da bir "Politeknik Teknik Okulu" ve bir de "Teknoloji Enstitüsü" vardır. Bunların en yenilerinden birisi, elektrik gücü, mekanik, cadde yapımı ve inşaat alanlarına öğrenci yetiştirmekte olan "Nafisiy Teknikom" dur.

Iran ile USSR arasında, Endüstri Eğitimi Enstitüleri'nin kuruluşunda, Sovyetler'le işbirliğini sağlayan bir anlaşma yapıldı. Bu enstitüler Tahran, İsfahan ve Kerman'da açıldı ve diğerleri de Hemedan, Ray ve Fasa'da kuruldu. Batı Almanya'nın da buna benzer biçimde Meslekî Okullar kurmak için bir anlaşması vardır. Ayrıca İran'da, 60 civarında Tarım Okulu da eğitim vermektedir.

Daha fazla öğretmen ihtiyacını, 70 tane "öğretmen Yetiştirme Koleji" ve 50 tane "öğretmen Yetiştirme Enstitüsü" karşılamaktadır. Bu kolejlerden birkaçı göçebelerle yaşayan öğretmenler yetiştirmekte ve bu öğretmenler, göçebe okullarında eğitim faaliyetlerini yürütmektedirler.

Özel okullar sayı olarak hızlı bir şekilde yükseldi. Bunların bazıları, yabancılar içindir ve onların çocuklarını kendi ülkelerinde koleje girmeye hazırlamaktadır. Bu tür okulların tipik örneği, Tahran'daki, "American International School", "Tahran

American School" ve "Iran Zamin School" dur. Bu okullar, hem çocuklarının daha iyi eğitim görebilmeleri nedeniyle, hem de bu okullara gitmenin daha fazla prestij sağlaması ve yabancı dil öğrenme fırsatı yarattığı için İran aileleri tarafından caziptirler, özel okullar Eğitim Bakanlığı tarafından kontrol edilmekte ve müfredatı da devlet okullarının müfredatına benzemektedir. Ayrıca, Eğitim Bakanlığı devlet öğretmenlerini bu okullara atar. Öğretmenlerin düşük maaşları okul tarafından karşılanır.

İngilizce öğrenme talebi bütün var olan devlet imkânlarından üstündür. Okullar aşağı sınıflarda 4 yıl olmak üzere, 3 yıl da ortaokulda İngilizce eğitimi vermektedirler, öğrencilerin %93'ü ikinci dil tercihlerinde İngilizceyi seçmektedirler. İran-Amerikan Topluluğu ve British Consil'dan her ikisi de Tahran, Isfahan, Meşed ve Şiraz'daki merkezlerinde İngilizce dil eğitim programı yürütmektedirler. Tahran'da başka, yüksek seviyede İngilizce öğretimi için özel enstitüler ve sayısız küçük kuruluşlar da vardır, İngilizce öğrenme sadece öğrenci seviyesi ile sınırlı değildir. Birçok yetişkin bu programlara katılmaktadır. Endüstriyel ve ticarî kuruluşların kendilerine has İngilizce sınıfları vardır. Tahran'da yaklaşık herkes biraz İngilizce bilmekte ve yüksek sosyal seviyedeki aileler İngilizce- yi akıcı olarak konuşmaktadır.

20. YY başlarında varlıklı aileler çocuklarını üniversite eğitimi için yurt dışına gönderdiler. 1926'dan itibaren her sene 100 öğrenci seçilerek okumak için Avrupa'ya, Birleşmiş Milletlere devlet finansmanı ile gönderildi. ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kendi imkânları ile yurtdışına giden öğrenci akınları oldu. 1972'de 21,000 öğrenci yurtdışın- daydı. Bunların %40'tan fazlası Birleşmiş Milletlerde, 4000'den fazlası Batı Almanya'da ve 1000-2000 arasında öğrenci İngiltere'de, Fransa'da, Avusturalya ve Türkiye'de idi. Yurtdışında eğitim görenlerin %3'ü devlet bursundan yararlanmaktadır ve yine bunların yaklaşık %7'si kadındır. İran üniversitelerindeki öğrencilerin büyük oranı sosyal ve beşerî bilimler alanlarında eğitim görmektedirler. Ancak, bunun aksine yurtdışındaki öğrenciler, Tıp, İş Yönetimi, Fizik, Matematik, Mühendislik, Elektronik ve diğer teknik alanları seçmektedirler. Bu öğrenciler 'Yükseköğretim Bakanlığının öğrenci işleri" ile İran Büyükelçilikleri ve Konsoloslukları tarafından kontrol edilmektedirler. Birçok İran'lı öğrenci yabancılarla evlenmekte ve birçoğu da Şark yaşamından uzaklaşıp, Batı yaşamına alıştığı için yurtdışında kalmaktadır. Yurtdışında bir grup öğrenci tarafından, rejim zıddı ve emperyalizm karşıtı propaganda yürütülmekte; bu öğrenciler caddelerde gösteriler yapma ve hatta bombalama olaylarına katılmaktadırlar. İran öğrencilerinin yurtdışı konfederasyonları bir çok ülkede aktif faaliyet yapmaktadır. Büyük üyeli grupları var ve her yıl konferanslar düzenlerler. 1971'in Mart'ında devlet, üyeliği suç ilân etti, ülkenin güvenliğine ve bağımsızlığına ters hareketlerde bulunmanın kanunî cezasını açıkladı ve üyeleri istifa etmeye çağırdı.

İran'da 1986-89 yıllarında ilkokula kayıt oranı erkekler için 123, kızlar için ise 105 ve bu oran net olarak erkekler için 99, kızlar için 89'dur (Grant, 1992, s.79). Bu oranlar 1986-88'de ise brüt olarak erkekler için 122 , kızlar için 105 ve net olarak da erkekler için 89, kızlar için 98 dir (Grant, 1991, s.III).

İran'daki en son okur yazar durumu şöyledir: 1978'de nüfusun 6 yaş ve üstünün tamamının %50.8'i okur yazar ve bunların sadece %22'si kadındı. Fakat kent merkezlerinde okur yazar oranı %68.3 idi. Yetişkin eğitim kursları ilk kez Rıza Şah rejiminde kuruldu. 1965'te ulusal bir komite tarafından "Cahilliğe Karşı Kampanya" adı

altında bir kurum kuruldu. Bu kurum, UNESCO'nun himayesi altında, Yetişkin Eğitim Metodla- n için kurulan, Uluslararası Enstitüdür. Yetişkinlere şehirlerde kurulmuş sınıflarda okuma yazma öğretildi ve köylerde de kolordular tarafından öğretildi. Seçilmiş bazı bölgelerde uygulanmak üzere pilot programlar yapıldı (CWilber, 1981, s.209 & Szyliowicz, 1973, ss.412-419)

İran Eğitim Sistemi sürekli tartışma ve gözden geçirme çalışması içindeydi. 1968'de Ramser'de Şah'ın katılımı ile bir konferans yapıldı. Bu konferansta İran Eğitim Sistemi'nde olması gereken değişiklikler konuşuldu. Kırk üç konu üzerinde duruldu. Bunlardan bazıları, öğretmen ve öğrencilerin yakın ilişkisi, öğrencilerin kendilerini ifade etmeleri konusunda serbestlik, öğrencilerin kendi kendilerini idare etmeleri vb.dir. Bu sıralarda üniversitelerde boykotlar ve gösteriler başladı ve Tahran Üniversitesi kısa bir süre için yetkililer tarafından kapatıldı. Protestoların bir kısmı müfredat üzerine, bir kısmı da sınavlarla ilgiliydi. Yetkililer, gerçekten bu konularda dikkat çekmek için ayaklanan öğrenciler ile dışarıdan dolduruluşa getirilen ve yaşlılarını tahrik etmeye çalışan diğer öğrencileri ayırt etmek istiyorlardı. Çünkü, "Beyaz Devrim Yalandır, Kırmızı Devrim Olmalı!" diye slogan atıyorlardı. Tahran Üniversitesi'nin öğretim üyeleri var olan eğitim sistemini eleştiren bir makale yayınladı. Makalenin biri, "bizim şu andaki öğrenci jenerasyonumuz, bizim öğrettiğimiz biçimde konuları okuyup ezberlemekle ilerde bir fayda sağlamayacaktır; birçok yeni ve çekici materyaller mevcut olmalıdır", dedi. Diğeri de, "bu gün o kadar Batı Kültürü'ne maruz kalmışız ki, Batı, büyük ölçüde doğu ülkelerinin aratıcı becerilerini çalmış, yok etmiş ve kendi özel yaşam tarzını her alanda empoze etmiştir. Bizim gençlerimizin uyanıp, gidişatı görüp anlamaları için, milli kültürü kurup, korumadan hiçbir yere varamayacaklarını söylüyoruz ve Batı Kültürü, ülkeyi sadece yok etmeye yönlendirir" dedi. Bir başka konu da Arap Alfabesi'nin Latin Alfabesi'ne dönüştürülmesi idi. Bu görüşün savunucuları, Arap Alfabesi'nin Latin Alfabesi gibi Farsçaya uymadığını söylemekteydiler. Bu gerçekten doğrudur ve Latin Alfabesi kolay öğrenilir. Karşıt olanlar da böyle bir değişiklikle Farsça Edebiyatın büyük bir kısmının kaybolacağını savunmaktaydılar. Çünkü onlara göre, bütün her şeyi Latin yazısında yayınlamak mümkün olmayacaktı (Wilber, 1981, ss.202-210).

İran'ın Yeniden Yapılanmasında Eğitimin Rolü

Modernleşme sürecinde İran'ın benzer durumdaki diğer ülkelere, örneğin Japonya ve Hindistan'a göre daha yavaş yol aldığını söyleyemeyiz. Bu anlamda eğitimdeki gelişmeler de bir düzensizlik ve süreksizlik gösterir, örneğin, yükseköğretimdeki yenilenme hareketinde amaç, idari işlerdeki açığı kapatmaktır. Fakat bu, bilimsel araştırmalara duyulan ihtiyacın göz ardı edilmesine yol açtı. İlköğretim sadece, şehirlerde yaygınlaştı ve ortaöğretim kurumları sadece üniversiteye hazırlık okulları olarak eğitim verdi. Teknik eğitim ise, uygulamadan yoksun, teorik içerikle sınırlı kaldı, öğretmen yetiştiren kurumlar da amaçlarını tam anlamıyla gerçekleştiremediler. Yurtdışından ithal edilen eğitim felsefeleri ve uygulamaları, toplumun talebini ve beklentilerini karşılamada başarısız oldu. Bu başarısızlık İran toplumundaki gelişmenin iç dinamiğinin göz ardı edilerek, Batı geleneğinin sorgusu: sualsiz kabullenmesinin bir sonucudur. Daha başarılı bir eğitim plânlaması için, hem İra kültürünü tanıyan ve bilen, hem de, Batı kültürünün temel düşüncelerine hâkim olan uzman kişiler önderliğinde her branştan bilim adamının bulunduğu bir komisyon oluşturulmalıdır. Eğitim plânlaması, sosyo-ekonomik etmenlerin de dikkate alınmasını gerekli kılar. Bu doğrultuda, sosyo-

ekonomik tekniklerin Batı geleneğinden alınması uygun olabilir Fakat, kendini gerçekleştirme düşüncesine ve insanî değerlerin geliştirilmesine verdiği önemle birlikte, Fars kültürünün bir İranlının hayatındaki yönlendiriciliği de dikkate alınmalıdır. Böyle bir eğitim programını başlatmak ve başarıyla uygulamak için bilgiyi ulaştırılma yollarını (örneğin; radyo, televizyon kullanımı gibi) çoğaltmak gerekir. Bu yolla, şehir ve kırsal hayatının da kültürel açıdan birbirine yaklaşması sağlanmış olur. ilköğretim düzeyinde devlet çocuklara 13 yaşından önce eğitim vermelidir. Bu eğitim programını temel bilimler, tarih, matematik, Farsça, edebiyat gibi derslerin yanı sıra geleneksel İran sanatları ve zanaatlarına ilişkin dersleri de içermelidir. 13 yaşın üzerindeki gençlerin eğitiminde ise, teorisinin üretim ve uygulama ile, koordinasyon içinde olduğu bir eğitim anlayışı temel alınmalıdır. Yükseköğretimde ise, bilim metodolojisi, insan bilimleri, sosyal bilimler ve sosyal psikoloji gibi derslerle başlamak, fakat dersler, projeler ve araştırmalarla desteklenmelidir. Kısaca, her dalda bilimsel araştırma temel hedef olarak ortaya konmalıdır. Bunların yanında, tıp, mühendislik, kimya gibi dallara öncelik verilmelidir (Arasteh, 1961 ss.125-130).

KAYNAKLAR

- Arasteh, A.R. Education and Social Awakening in Iran (1850-1963), 2nd ed., E. J. Brill, Leiden, Netherlands, 1969.
- Arasteh, A.R., Man and Society in Iran, E.J., Brill, Leiden, Netherlands, 1964.
- Armajani, Y., Iran-History, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1972.
- Grant, J t P. Dünya Çocuklarının Durumu, UNICEF,1991.
- Grant, J. P. Dünya Çocuklarının Durumu, UNICEF, 1992.
- Sczyliowicz, J. S., Education and Modernization in the Middle East, Cornell University Press, Ithaca and London, 1973.
- Wilber, D.N., IRAN: Past and Present, 9th ed. Princeton University Press, U.S.A, 1981.